

AĞRI'NİN JEOPOLİTİK KONUMUNUN TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE YANSIMASI THE REFLECTION OF THE GEOPOLITICAL POSITION OF AĞRI INTO THE TURKISH-IRANIAN RELATIONS

SAİME YÜCEER*

ÖZ

Jeopolitik, doğal çevre koşullarının ve coğrafi durum özelliklerinin devlet politikasına belirlediği hedefleri çizdiği ve aşılacağı karakteri inceler. Başka bir deyişle jeopolitik, bir memleketin güvenlik politikasının coğrafya olaylarına göre planlanmasıdır. Bu bağlamda Ağrı'nın coğrafi özellikleri ve demografik yapısı, Ankara'nın güvenlik politikalarını ve Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri etkilemiştir. İki devlet arasındaki sınır anlaşmazlıklarında, Ağrı özel bir konuma sahip olmuştur. Bu durum Türk-İran sınır sorununun çözülmesine kadar devam edecektir.

Bilindiği üzere ülkelerin demografik yapısı da jeopolitik bakış açısı içinde değerlendirilmektedir. Ağrı jeopolitiği denildiğinde coğrafi özelliklerinin yanında; demografik yapısı da önem arz etmektedir. Birinci ve İkinci Ağrı İsyanlarının ardından; 1930'da başlayan Üçüncü Ağrı İsyanı, Türk İran ilişkilerinde krize neden oldu. Eylül 1930'da başlayan harekât sürecinde Türk Kuvvetleri İran topraklarına girdi ve Küçük Ağrı Dağı ele geçirildi. Böylece isyancıların yenilgiye uğratılması mümkün oldu. Bu fiili durumun daha sonra İran tarafından da kabul edilmesi, Türkiye'nin Ağrı bölgesindeki güvenlik sorununu çözecekti. 23 Ocak 1932'de de Tahran'da biri "Türk-İran Sınır Hattının Tayini" diğeri ise "Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik" başlıklı iki antlaşma imzalandı. Daha sonra bu sınırdaki bir düzeltme yapılması için Tahran'da 27 Mayıs 1937'de bir Antlaşma daha imzalandı. Bu Antlaşmayla Türkiye-İran arasındaki sınır sorunu çözüme kavuşturulmuş oldu.

Anahtar Kelimeler: Ağrı İsyanları, İran, Jeopolitik, Küçük Ağrı Dağı, Türkiye.

ABSTRACT

Geopolitics studies the character where natural environmental conditions and geographical position characteristics determine state policies and draw and inoculate targets. In other words, geopolitics is the planning of a country's security policy according to geographic events. In this context, the geographical characteristics and the demographic structure of Ağrı have affected Ankara's security policies and the relations between Turkey and Iran. Ağrı has a special place in the boundary conflicts between the two states. This situation will continue until the settlement of the Turkish-Iranian border problem.

As it is known, the demographic structures of countries are also evaluated within the geopolitical point of view. When the geopolitics of Ağrı is mentioned, not only its geographical characteristics, but also its demographic structure is of importance. Following the First and the Second Ağrı Revolts, the Third Ağrı Revolt starting in 1930 caused a crisis in the Turkish-Iranian relations. In the process of the operation starting in September 1930, the Turkish forces entered the Iranian lands and the Little Ağrı Mountain was captured. Hence, it became possible to defeat the rebels. The acceptance of this actual state by Iran would settle the security problem of Turkey in the Ağrı region. Moreover, on 23rd January, too, two treaties were signed in Teheran under the titles of "Determination of the Turkish-Iranian Border Line" and "Reconciliation, Legal Liquidation and Arbitration". Later, one more treaty was signed on 27th May 1937 in Teheran with the aim of making a correction on the border. With this treaty, the border problem between Turkey and Iran was settled.

Keywords: Ağrı Revolts, Geopolitics, Iranian, Little Ağrı Mountain, Türkiye.

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, syuceer@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2436-9596.

Extended Abstract

The imperialist policies, which played a role in the end of the Ottoman Empire, were put into practice against the young Republic in areas where it was possible. One of these was experienced with the uprising projects programmed for the Eastern regions of Türkiye. One of the most dangerous of the uprisings, which received strong support from these imperialist policies, was the Ağrı rebellion, which lasted for four years.

Geopolitical theory, in general, aims to establish principles by which international relations can be explained by geographical factors. In this context, it does not cover only physical elements such as mountains or waterways. In addition to these situations, climatic conditions, demographic situation, cultural differences and natural resources are also included in the concept of geopolitics. These elements can positively or negatively affect different processes from human social development to including political and military strategies, culture, science and economy. The impact of geographical features on national and international politics cannot be ignored. Because geography is one of the basic elements that affect the fate of societies and states.

Geopolitics can affect the security policies of states positively as well as negatively. The geopolitics of Ağrı had a negative impact on the security policies of the state at that time. This geopolitical feature was effective in determining Ağrı as a rebellion zone. In the face of the potential threat, the Republic of Türkiye created different areas of struggle. From time to time, military power was brought to the fore. From time to time, diplomacy and political psychology were put into practice as a priority.

In this context, the geographical situation of Ağrı affected Turkish-Iranian relations closely. The Türkiye-Iran border is Türkiye's second longest border after the Syrian border. Ağrı, which has been in the status of a province since 1927, constituted the 145 kilometer of the Turkish-Iranian border. The demographic structure also affected the Turkish-Iranian border incidents closely. In the context of Turkish-Iranian relations, Ağrı had an important position. As in some other places, the social structure in Ağrı was unique and based on feudal-like formations that emerged in the historical process. These structures were acting against the state. These formations were not included in the state administration and it can be said that they had no loyalty. For example, they did not fulfill their tax and military obligations. First of all, this climate of thought was also blocking the development paths of the people. The public was prevented from benefiting from the development opportunities provided by the state. The desperation of the people was indescribable. This situation caused cultural backwardness and thus the population of the region to lag behind. Secondly, the citizens, who were not at the center of the feudal-like formations in question, had to join these systems in order to meet their natural needs. This ensured the continuation of the process of backwardness for the broad masses of the people. The minority had created an order of exploitation over the majority of the people.

In the region where this atmosphere was dominant, border security started to be experienced as a de facto problem with the border conflicts that took place in 1923. This situation came to the fore again in the Simko Agha rebellion in Iran and the Sheikh Said rebellion in Türkiye. During the Ağrı rebellion, it turned into a major crisis. The situation got worse with the last Ağrı rebellion that started in June 1930. It created a difficult situation for both states to overcome. The aforementioned negativity was not limited to Iran. Anti-Türkiye organizations, which established in other neighboring countries, had been preparing for a long time. They thought they had reached the point where they would get results, and they took action. The hope that they would find broad support was also effective in their action.

However, Ankara managed to resolve its disagreements with Iran and create a situation against the expectations of the imperialists and the rebels. Ağrı's geopolitical position was failing Türkiye's security policies. This situation was extinguished with the capture of the Little Ağrı mountain by the Turkish forces. Thus, the geopolitical superiority passed into the hands of Türkiye and the rebellion movement was ended.

Türkiye produced policies that would accelerate its progress and implemented them successfully. By establishing good relations with its neighbors, it tried to eliminate the application areas of imperialist policies. It acted with awareness of the fact that the way of regional development passes through the cooperation of regional states. The Republic of Türkiye wanted to develop cooperation between the states of the region, it saw as one of the prerequisites for modernizing its economy and ensuring its economic development and implemented policies to achieve this. At this point, Turkish-Iranian relations were raised to the highest level during the Atatürk Era.

Giriş

20. yüzyıl başında, Türkiye ikinci defa; İran ise ilk olarak rejimlerinde modern politik sisteme yöneldiler. Bu yönelişte, Japonya'nın 1905'te Rusya'ya karşı kazandığı zaferin, yarattığı yeni bir demokrasi rüzgârının etkisi de yadsınamaz. Japon Zaferi, aynı zamanda emperyalist tehdit nedeniyle güvenlik endişesi yaşayan Türkiye ve İran'da, memnuniyet yarattı ve emperyalizme karşı kazanılan başarı olarak algılandı. Demokratik rejimle, ilerleme arasındaki bağlantı da bu şekilde kurulmuş oldu. İran 1906'da Meşrutiyet ilan ederek anayasalı rejime geçti. İran için bu bir ilkti. Türkiye ise bu rejimi 1908'de ikinci defa denemeye değer gördü.

Bu süreci takip eden tarihin ortaya çıkarttığı koşullarda Türkiye demokratikleşmesini sürdürdü ve Cumhuriyeti önce hükümet sonra devlet şekli olarak uygulamaya koydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında etkili olan emperyalist politikalarla,¹ genç Cumhuriyet de mücadele etmek zorunda kaldı. Bu çetin mücadelelerden birisi de Türkiye'nin Doğu bölgelerinde çıkan ve emperyalist destek alan ayaklanma bölgelerinde yaşandı. Bu ayaklanmaların en uzun soluklu olanlarından biri de dört yıl süren Ağrı isyanlarıydı.

Jeopolitiğin devletlerin güvenlik politikalarını olumlu ya da olumsuz etkilediği bilinmektedir. Ağrı'nın jeopolitiği o günkü sınırlar kapsamında devletin güvenlik politikalarını olumsuz etkiliyordu. İsyân yeri de bu nedenle Ağrı olarak belirlenmişti. Zaman zaman askeri gücünü, diplomasisini ve siyaset psikolojisini ön plana çıkartarak, Türkiye Cumhuriyeti, sürecin sonunda, bu krizden de kuvvetlenerek çıkmayı başaracaktı.

Bu araştırmada, Ağrı'nın jeopolitik konumunun Türk-İran ilişkilerine, hangi boyutlarda yansıdığı ve ortaya çıkan sorunların çözümünde uygulanan politikaların ne olduğu sorularına yanıt aranacaktır.

1. Ağrı'nın Jeopolitik Konumu

Jeopolitik teori, genel olarak uluslararası ilişkilerin coğrafi faktörlerle açıklanabileceği ilkeler oluşturmaya odaklanır; dağların doğal engelleri veya suyuolları gibi yalnızca fiziksel unsurlar değil, bunun yanında iklim koşulları, demografik durum, kültürel farklılıklar ve doğal kaynaklar da jeopolitik kavramı kapsamında değerlendirilir. Bu unsurlar, siyasi ve askeri stratejilerden kültür, bilim ve ekonomi de dâhil olmak üzere insanın sosyal gelişimine kadar birçok süreci olumlu ya da olumsuz etkileyebilir. Fiziksel gerçeklerin ulusal ve uluslararası siyasete etkisi yadsınamaz; ancak tarih yazımında bu gerçeklik, genelde göz önünde bulundurulmaz. Oysa coğrafya toplumların ve devletlerin kaderini etkileyen temel unsurlardan biridir.²

Bu bağlamda Türk-İran ilişkilerini de coğrafi durum yakından etkilemiştir. Türkiye-İran sınırı, 560 km. ile Türkiye'nin 911 km. olan Suriye sınırından sonra en uzun ikinci sınırır. Türk-İran sınırınının 145 km'sini, 1927 yılından bu yana il statüsünde bulunan Ağrı, sınırı oluşturmaktadır. Yüzölçümü 11.376 km² olan ve Doğu'da İran sınırında bulunan Ağrı'ya komşu iller ise, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Iğdır ve Kars'tır. Ağrı ilinin nüfusu, 1935 sayımına göre 106.727 iken³, 2021 yılı verilerine göre 524.644'e yükselmiştir.⁴ Halkın temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktadır. Dericilik de önemli bir yere sahiptir. Ayrıca arpa, buğday, soğan, şalgam ve lahana da üretilmektedir. Ağrı'da, şeker fabrikasının kurulmasını takiben pancar yetiştiriciliği de gelişmiştir.⁵

Jeopolitik bakış açısı içinde yer alan demografik yapı, Türk-İran sınır olaylarını etkilediği gibi aynı dönemde Türk-İrak sınır olaylarını da etkilemiştir. Ağrı olayları nedeniyle Irak Hükümeti de uyarılmıştır.⁶ Türk-İran ilişkileri⁷ bağlamında Ağrı önemli bir yere sahiptir. Ağrı'da ve Ağrı'ya komşu illerde yaşanan güvenlik olayları ile sınır olayları dönemin istihbarat raporlarına da yansımıştır.⁸

¹ Bkz. Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, London, 1966.

² Tim Marshall, *Coğrafya Mahkûmları, Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita*, Çev. Mert Doğruer, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2018, 8.

³ "1935 20 İltişrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakamlar" Ankara: Ulus Basım Evi, 1935, 11; 1927 yılındaki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Nüfus Sayımı için bkz. "Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927 -Muvakkat Rakamlar-", Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

⁴ "Yıllara Göre İl Nüfusları, 2000-2021", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuculari-2021-45500>, Erişim 03.06.2022.

⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/agri>, Erişim 15.03.2022.

⁶ 2 Ağustos'ta Cumhuriyet gazetesi, "Irak'a İhtar! Cenup komşusunun nazarı dikkatini celbettik." manşetiyle çıkmıştır. Ayrıca Ağrı'da sükûnetin sağlandığına ve Hüsrev Bey 15 gün sonra Tahran'a gideceği haberlerine de yer verilmiştir. Cumhuriyet, 02.08.1930, 1.

⁷ Bkz. Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999; Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (1999), 148-175.

⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 030 10, 127.914.26. 19 Haziran 1929 Tarihli Asayiş Raporu.

Diğer bazı yerlerde olduğu gibi Ağrı'da da sosyal yapı, tarihi süreçte ortaya çıkan feodalite benzeri oluşumlara ve aşiret düzenine dayanıyordu. Bunlara ek olarak Ağrı'da ayrılıkçı hareket içinde rütbeli isyancılar da bulunuyordu. Bunlar buldukları yerlerde, İsmet Paşanın söylemiyle, küçük hükümet halinde idiler.⁹ Devlete karşı olan görevleri ve bağlılıkları yoktu denilebilir; örneğin vergi ve askerlik yükümlülüklerini yerine getirmiyorlardı. Bu durum millet ve devlet için büyük olumsuzluklar oluşturuyordu. Öncelikle bu düşünce iklimi içinde yaşayan halk, kültürel açıdan gündün güne geriliyordu. Çünkü devletin sağladığı gelişme olanaklarından faydalanmıyorlardı. Bu durum da kültürün aynı seviyede kalmasını hatta daha geriye gitmesi sonucunu doğuruyordu. İkinci olarak bu oluşumların merkezinde yer almayan vatandaşlar, sağlanan imtiyazlardan faydalanmak için bu sistemlere eklenmek istiyorlardı. Bu da daha geniş halk kitlelerine gelişme kapılarını kapatıyordu. Azınlık çoğunluğa tahakküm ediyordu demek yanlış olmaz.¹⁰

Ağrı'nın da içinde bulunduğu bölgede, kanuna saygı alışkanlığının henüz tam olarak oluşturulmadığı görülmektedir. Başbakan İsmet (İnönü)'ye gönderilen mektupta, Ağrı ve civarında eşkıyalık yapmak suçuyla tutuklu bulunan 7 kişinin salıverildiği eleştirilmekteydi.¹¹ Yine 11 Nisan 1932'de yardım ve yataklık suçundan tutuklanan 14 Temmuz 1932'de serbest bırakılan Diyadin Taşkesen köyünden 45 yaşındaki bir kişinin, Korhan çatışmasından sonra Diyadin bölgesindeki köylerde saklanan isyancılara yataklık ve halka zorbalık ettiği ve İran'a kaçtığı daha sonra Ağrı'ya geldiği ve köyüne de gittiği belirtiliyordu. Söz konusu kişinin suçlulara yataklık yaptığı, halkı devlete karşı kıskırttığı, Kürtçülük propagandası yaptığı ve Kürtçü olduğu iddia edilerek serbest bırakılması eleştirilmekteydi.¹²

21 Nisan 1929 tarihli asayiş raporunda yer aldığı üzere, 10 Nisan 1929 gecesi, Çelikanlı aşiretinden 135 kişi Ağrı bölgesinde sınır üzerinde bulunan Neçon köyüne baskın yaptı. Sabaha kadar devam eden çatışma sonunda, taraflardan 3 kişi öldü. 7 kişi ise yaralandı. Olaya müdahale etmek üzere güvenlik güçleri geldiğinde saldırganlar, İran topraklarına geçtiği için yakalanamadılar.¹³ Belgelere yansıdığı üzere iç güvenlikle ilgili olaylarda da jeopolitik konum, devlet için asayiş sağlamada zorluk oluşturuyordu. Bu ise saldırıya uğrayan masum vatandaşların aleyhine durum yaratıyordu.

Suçlular için İran toprakları, sığınak görevi görmekteydi. Özellikle o günlerde İran sınırları içinde yer alan Küçük Ağrı, isyancılar için güvenli bir saklanma yeri olmuştu.¹⁴ Bakanlar Kurulu, 2 Nisan 1930 tarihinde kabul ettiği kararname ile Ağrı harekâtı nedeniyle Beyazıt ve İğdır'da toplanacak iâşe maddeleri için bölgeye gönderilecek satın alma komisyonlarına yirmişer bin lira avans verilmesi kararını almıştı.¹⁵ 1929 Dünya Ekonomik Krizinin yaşandığı bir ortamda, isyana yönelik harcamaların devlete ek bir yük getirmesi, ayrı bir araştırmaya konu olabilir. Ağrı, isyan hareketlerini bastırma faaliyetleri bağlamında coğrafi zorluklara sahipti. Bu durum, ayrılıkçı aşiretlerin gerek bölge halkına saldırılarının cezasız kalmasını sağlayabildiği gibi; gerekse güvenlik güçlerine karşı saldırılarının sonlandırılmamasında etkili oldu. Coğrafyanın sağladığı olanaklar nedeniyle isyancılar İran topraklarına kaçıyor, operasyonlardan sonuç almak da mümkün olmuyordu.

2. Ağrı İsyancıları

Bir Kürt devleti kurma amacı güden Ağrı isyanlarının ilki, 16 Mayıs 1926 tarihinde başladı. Bundan sonra 1927 ve 1930 isyanları yaşandı. Son Ağrı İsyanı, İran sınırları içerisindeki Küçük Ağrı ve Aybey dağlarına gerçekleştirilen Türk askerî harekâtı sonunda bastırıldı.

Ağrı İsyanında, etkin rol oynayan Hoybun Cemiyetinin, Şeyh Sait İsyanın bastırılması üzerine Türkiye'yi terk eden isyanda önemli rol üstlenmiş ayrılıkçılar, Suriye, Irak ve İran'daki ayrılıkçı aşiretlerin önemli isimleri, Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilatı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği temsilcileri tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktaydı. Bunlar arasında, 1 Haziran 1924 tarihinde yürürlüğe giren Türk Bağımsızlık Savaşı'nda işgalci güçlerle iş birliği yapmış ve sürgün edilmeleri kararlaştırılmış yüzelliklerden de isimler yer

⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi Devre: 3 İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930, Pazartesi, 4.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

¹¹ BCA, 030 10, 69.454.8.

¹² BCA, 030 10, 69.457.8.

¹³ BCA, 030 10, 127.914.2. 21 Nisan 1929 tarihli Asayiş Raporu.

¹⁴ BCA, 030 10, 127.913.12. 30 Ocak 1929 tarihli Asayiş Raporu.

¹⁵ BCA, 030 0 18 01 02, 9.16.7.

almaktaydı. Ermeni Taşnak Komitesi de etkin bir rol oynuyordu. Şeyh Sait İsyanında somut olarak tespit edilemeyen İngiltere'nin rolü, Ağrı İsyanında, belgelere yansımıştı.¹⁶

Ağrı isyanlarına büyük güçler arasında en büyük desteği veren İngiltere, başat güç olma durumunu sürdürme stratejisinin önemli gereklerinden biri olarak Ortadoğu petrolerine sahip olma ve bu sahipliği sürdürme stratejileri ekseninde bağımsız bir Türk devletinin kurulmasına engel olmak için bütün araçları kullanmıştı. Ancak başarılı olamamıştı. Lozan'dan sonra da Türkiye karşıtı politikalarını sürdürdü. İngiltere, kendi ulusal çıkarları gereği olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı -tarihi süreç içerisinde oluşmasına büyük katkı sağladığı- ayrılıkçı Kürt unsurları desteklemeye devam etti. Bölgede tarihi süreç içerisinde devlete karşı yükümlülükleri bulunmayan imtiyazlı sınıflar oluşmuştu. Cumhuriyet'le birlikte, yeni rejimin eşit yurttaş anlayışı doğrultusunda her türlü imtiyaza son verme politikaları uygulanmaya başlandı. Bölgede devlet dışı oluşan güç odakları, bu politikaların karşısında yer aldılar ve ayrıcalıklarını sürdürebilmek için dış kaynaklı politikalara verimli zemin oluşturdular.¹⁷

Türkiye ise İngiltere'nin Ortadoğu'da uyguladığı politikalara karşı stratejiler geliştiriyor; İngiliz egemenliğindeki ulusların kurtuluşuna yönelik bölge ülkeleriyle iş birliğini içeren politikalar yürütüyordu.¹⁸ Tam bağımsız Türkiye, bölgede varlığını devam ettirmek isteyen emperyalist devletler için tehlike arz ediyordu. Ortadoğu halkları için Türkiye model örnekti. Bu ise büyük güçlerin bölgede yürüttükleri emperyalist politikaları başarısızlığa uğratacak potansiyele sahip bir tehlike olarak görülüyordu.

Bu nedenle Türkiye'nin iç işleriyle meşgul edilmesi ve zayıf düşürülmesi gerekiyordu. Şeyh Sait isyanında yer alanlardan kaçmayı başaranlar, Ağrı dağına sığındılar ve yeniden güç topladılar. Mayıs 1926 tarihinde saldırıya geçtiler. Bu şekilde başlayan Ağrı İsyanları, 1926-1930 döneminde Türkiye'nin gündemini meşgul etti. Devlet güçleri tarafından ilk isyan bastırıldı. Ancak İsyanlıların İran topraklarına kaçmaları nedeniyle kesin sonuç alınamadı. 1927 yılının Eylül ayında İkinci Ağrı İsyanı patlak verdi. Bunun üzerine tekrar isyanı bastırmak için askerî harekât düzenlendi; ama isyancılar, aynı şekilde Türk topraklarını terk ettikleri için kesin sonuç alınamadı. Yüzbaşı İhsan Nuri ve adamları, Ağrı dağındaki kamplarda son Ağrı isyanına hazırlandı. Nihayet 1930'da Üçüncü Ağrı İsyanı olarak isimlendirilen kalkışma başladı. Eylül 1930'da güvenlik güçleri harekete geçti. Bu sefer planlar, kesin sonuç almaya yönelik hazırlanmıştı. Bu nedenle başlayan harekât sonucunda Küçük Ağrı dağı tümüyle çevrildi. Burası o günlerde İran sınırları içinde yer alıyordu. Yani Türk ordusunun harekâtı, İran sınırları içine uzanmıştı. Kaçış yolları kapanan isyancıların büyük kısmı ele geçirilecekti.¹⁹

Ağrı İsyanında yüzelliliklerden bazı isimler de devlete karşı isyancılarla birlikte hareket etmekteydi.²⁰ Yine bu hareketin içinde Bağdat ve Musul'da teşkilatlanan Taşnak Cemiyetinin de yer aldığı; bu Ermeni Örgütünün Hoybun Cemiyetiyle yakın ilişkide olduğu dolayısıyla ayaklanmada Ermenilerin de yer aldığı kayıtlara geçti.²¹ Bu bağlamda Casus Lavrens'in de isyanla bağlantılı olduğuna dair halk arasında söylentiler dolaştığını, bunun dikkate alınması gereken bir bilgi olduğu vurgulanmaktaydı.²²

Son Ağrı İsyanı, 1929 yılında Musul'da toplanan Kürt Kongresinde kararlaştırıldı. Hazırlık aşamasında başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerden alınan silahların, Selman dağlarına taşınmasına karar verildi. Diğer taraftan Çerkez Ethem ve Şeyh Sait'in oğulları ve taraftarlarının faaliyete geçtiği, İran sınırındaki ayrılıkçı Kürt aşiretlerinin sınır dâhiline alınarak zan altında bulunan reislerinin tutuklandığı konuyla ilgili iddialar arasında yer almaktaydı.²³

¹⁶ Mehmet Çay Abdülhaluk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Turan Kültür Vakfı, 1996, 331-332.

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İctima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

¹⁸ BCA, 030 10, 106.696.25. Yüzelliliklerden Celal Kadri'nin, Beyrut'ta Fevkalade Komiserlik İstihbarat Askeriye Riyasetine gönderdiği 11 Ocak 1927 tarihli rapor.

¹⁹ Bkz. *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, Yay. Haz. Ruhat Alakom, İstanbul: Avesta Yayınları, 2011; Milliyet, 03 Temmuz-21 Ağustos 1930, 12-15 Eylül 1930; Cumhuriyet, 04 Temmuz-16 Ağustos 1930, 15, 17 Eylül 1930.

²⁰ BCA, 030 10, 83.549.2.

²¹ BCA, 030 10, 83. 549.5.

²² BCA, 030 10, 83. 549.5.

²³ BCA, 030 10, 83.549.18. (Bu belgede yer alan bilgiler, Mısır'da çıkan El-Ehram gazetesinin 9 Temmuz 1930 tarihli nüshasına atfen yazılmıştır.) Yine bu bağlamda Cumhuriyet Arşivinde şu bilgiler tespit edilmiştir: "1-Ferzende, Halit, İhsan Nuri, Kör Hüseyin paşa oğullarından Mehmet ve Nadir'in maiyetlerinde 160 atlı ile takriben 26-8-929'da Hangediği ve Sarıçimen'den Zilân deresine gittikleri, 2-Simko'nun Delman civarında kendi köyü olan Avaride oturduğu ve İranlıların kendisine arazi ve saire verilmek hususundaki tekliflerini kabul etmediği, 3-Tozu ve avenesine ait çadırların buldukları mahalden, Ovacık civarındaki İran köylerine civar mahallere sokulduğu ve bunların tayyare bombardımanlarından fazla korktukları, 4- Kör Hüseyin Paşanın oğullarında Jafi nam küçük oğlunun İran'da Yusuf

Son isyanda İran da isyancılara karşı harekete geçtiği için İran topraklarında da isyancılarla çatışmalar yaşanmaya başladı.²⁴ Bu konuda Yüzbaşı Zühtü Güven,

"... iki memleket eşkıyaları birbirlerini koruyorlardı. Bir tarafın vurduğu eşkıyaları öbür taraf saklıyordu. Yani çok sıkı bir işbirliği yapmış bulunuyorlardı. İran topraklarında da gerek kendi eşkıyalarını gerekse bizim taraftan o tarafa geçmiş eşkıyaları takip için süvari birlikleri vardı. İşte Şeyh Zahir Tuzluca ve Iğdır'dan kaçarak, İran'a atladığı zaman İranlıların süvari kuvvetleriyle karşılaşmış ve orada bir çarpışma vermişti. Şeyh Zahir bu müsademe neticesinde geri dönerek Van hudut birliklerimizin kurdukları pusuya düşmüş, böylece iki ateş arasında kalarak 17 arkadaşı ile birlikte imha edilmişti."²⁵

demektedir.

5 Haziran 1930 tarihinde İran'dan gelen 70 kişilik bir isyancı kolu Milanlı Osman Bey'i hayvanlarıyla birlikte Orican istikametine kaçırdı. Körican hudut karakolu ve jandarmalarla isyancılar arasında çıkan çatışmada bir jandarma şehit düştü ve iki nizamiye eri yaralandı. Bir er de isyancıların eline düşerek Kaleniye götürüldü. İsyancılardan ise 6 kişi öldürüldü.²⁶ Ağrı bölgesinde Şeyh Tahir çetesiyle yapılan çatışma sonucunda 1000 hayvan ve askeri eşyalar ele geçirildi.²⁷ Ağrı dağındaki isyancılara düzenlenen askeri operasyonun başarıyla devam ettiği ve İran Hükümetinin isyancılara yardım ettiği ve Ermenilerin de aktif rol oynadığı bilgilerine ulaşılmıştı.²⁸

Özellikle İran Hükümetinin isyancılara yardım ettiği bilgisinin doğru olup olmadığından şüphe etmek gerekir. Çünkü İran'ın hem isyancılarla çatışması hem de yardım etmesi yaşamın olağan akışına aykırı bir durum oluşturmaktadır. Bu bilgiyi, İngiltere'nin bölgede, Türkiye-İran çatışması yaratma politikası ekseninde değerlendirmek gerekir. Şu da bir gerçektir ki bölge politikalarını etkileyecek potansiyele sahip olan iki devletin varlığı, İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarına ters düşmekteydi. Ancak İngiltere'nin beklentileri, Türkiye ve İran'ın liderlik düzeyindeki öngörülü politikaları sayesinde o dönem için gerçekleşmedi. İran Şahının Türkiye gezisinde gördüğü ilginin İngiltere'yi rahatsız etmesini, bir de bu boyutuyla değerlendirmek gerekir.

25 Temmuz 1930 tarihli haberlerde, İsyancılara Irak'ın yardım ettiği; bunlara İran yoluyla söz konusu devletten savaş araç gereci gönderildiğinin saptandığı ve Erciş halkının şehitler adına bir anıt yaptıracağı bilgileri yer almaktaydı. Ayrıca Doğu olaylarından bahseden bir telgrafta, isyancılar arasında rütbeli subayların bulunduğu ve şifre ile muhabere ettikleri bilgilerine yer verilmekteydi.²⁹ Ağrı İsyanına destek vermek için Musul bölgesinde Harzan Şeyhine ait 500 kadar atlı, Hakkâri'nin Oratan nahiyesine saldırıya geçmiş; ancak Türk sınır birlikleri tarafından püskürtülmüşlerdi. Bu isyan sırasında zaman zaman Irak ve Suriye sınırından da saldırılar gerçekleştirildi.³⁰ Bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada İsmet (İnönü),

"... Irak hududundan (Barzan)'dan bazı çeteler içeri girdiler. Geniş yüzlerce kilo metre imtidat eden hududun herhangi bir noktasını boş bulmak iş değildir. Fakat bu boş bulunarak girilen yerde az bir zamanda Cumhuriyet kuvvetleriyle karşılaşılıp onun kuvvet ve satvetile ezilmeleri de gecikmedi, tahayyül ettikleri ümitleri kendileriyle birlikte imha edildi, Bundan sonra, Suriye hududundan birkaç noktadan tecavüz vuku buldu. Bu tecavüzler de hareketlerinin akim kalması ve ümitlerinin kırılmasıyla neticelendi. Tecavüz edenler dahilde ümit ettiklerini de asla bulamadılar."³¹

abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu Mehmed'in (noksan) ettiği, 5- İran tahdidi hudut komisyon işlerinin nezdine Halekanlı Halit ve Tozu ağaların gelerek beş altı saat komisyonla görüştükleri ve bu müzakeratin on tayyare bombardımanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malumat verdikleri, Ceneralin kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temasların hudut asayişine taalluk (alakalı) ettiği mevsukan istihbar kılınmıştır." BCA, 030 10, 112.753.14.

²⁴ Örneğin: Akgöl civarında ve 19 tarihinde yapılan çatışmanın gecesinde isyancıların İran askerlerine, mukabil bir gece baskını yaptığı ve İranlılardan 150 kişinin yaşamını yitirdiği; Halhal köylü Kuluhan'ın oğlu ile Emir Tümen'in amcasının oğlunun da ölenler arasında bulunduğu ve bu bilginin güvenilir kaynaklara dayandığı Karaköse Kaymakamlığının istihbaratına atfen bildirilmiştir. BCA, 030 10, 112.755.8.

²⁵ *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, 128.

²⁶ BCA, 030 10, 128.920.6. 11 Haziran 1930 tarihli Asayiş Raporu.

²⁷ BCA, 030 10, 128.920.24. 11 Aralık 1930 tarihli Asayiş ve Harekât Raporu.

²⁸ BCA, 030 10, 83.549.6.

²⁹ BCA, 030 10, 83.549.16. Milliyet, 25 Temmuz 1930.

³⁰ BCA, 030 10, 83.549.19. "*Şark olayı dolayısıyla İran Hükümetini mes'ul vaziyete koyan Türk gazetelerine Tahrandaki münteşir gazetelerin verdiği cevaplardan bahs ve Ecnebi gazetelerin bu bapta neşriyat ile beraber bazı delail serdetmek suretile Tahran gazetelerine cevabı mutazammın bir makale ve Politika gazetesi de aynı esasata istinat etmekle beraber mevzuu bahs dostluğun filiyat ile gösterilmesinden bahis bir makale neşretmiştir."* BCA, 030 10, 83.549.16.

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

ifadeleriyle konuyu başbakan düzeyinde dile getirdi. 17 Ağustos tarihli basında,

“...İran hükümeti, hududumuzdan İran toprağına iltica eden Kürtlerin tedibine başlamıştır. İran Şahının bizzat bu mesele ile meşgul olduğu bildirilmektedir. İran Hükümeti eşkıyayı tedip için hudutta asker toplamış ve hemen harekâta başlamıştır. İran sefaretinin verdiği habere göre, İran hududuna geçen Halit ağa bütün aşireti ile beraber İran askeri ile karşılaşmış ve orada çetin bir müsademe olmuştur. Müsademe İranlıların muvaffakiyetiyle neticelenmiş, Halit ağanın avenesi imha edilmiştir. Müsademe mahallinde 300 ceset sayılmıştır. İran askerinden 40 maktul vardır. Halit, perişan bir halde kaçmıştır.”³²

şeklindeki bilgilere yer verilmekteydi.

İsyancılar, Ağrı'nın, kurmayı tasarladıkları bağımsız Kürdistan'a ait olduğunu iddia ettiler. Hoybun Cemiyeti, Celali Aşireti Başkanı İbrahim Heski'ye, “Ağrı valisi” unvanı verdi.³³ Şu anda Ermenistan'ın yaptığı gibi(!) Kürt aşiretleri sahip oldukları özerkliklerini, bütün vatandaşları eşit kabul eden ulus devlet modeline karşı korumak istiyorlardı. Feodal geleneklerin, kendilerine -diğer vatandaşlar aleyhine olarak- sağladığı çıkarlardan vazgeçmek istemiyorlardı. Buna karşı olabileceğini düşündükleri her gelişme karşısında şiddete başvurmaktan çekinmiyorlardı. Güvenlik ve toplumsal huzuru sağlamakla görevli kolluk kuvvetleri de karşı harekette bulunmak durumunda kalıyordu. Bu çatışmalar çoğu zaman sınırın diğer tarafında da sürüyor; bu da iki ülkeyi çatışma noktasına kadar getirebiliyordu.

Türkiye-İran sınırı konusu, ilk olarak Amasya Barış Antlaşması'na (1555) dahil edilmişti. Daha sonra da 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenen sınır hattı önemli ölçüde korunmuştu. Osmanlı Dönemi'nde, söz konusu sınırı, en son belirleyen antlaşma ise 1913 tarihli İstanbul Protokolü oldu. Ama o günlerin olağanüstü koşulları nedeniyle olsa gerekir; bu anlaşma ne padişah ne de hükümet tarafından onaylanmadı. Bu nedenle sınır üzerinde sağlıklı bir işaretleme de yapılamadı.³⁴

İran'ın kuzeyini kapsayan dış ticareti, Türkiye ve SSCB olmak üzere iki ana hatta gerçekleşiyordu. Türkiye hattı olan: Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolunun güvensiz hale getirilmesi; ticaretin tamamının Enzeli-Bakü-Batum hattında gerçekleşmesini sağlayacaktı. Bu, SSCB'ye İran üzerinde nüfuz kurabilme olanağı yaratacaktı. Moskova için stratejik kazanım, ekonomik kazanımdan çok daha önemliydi. Bu nedenle de bölgedeki karmaşaya Sovyet Rusya da katkı sağlıyordu ve Kürt aşiretlerini, ticaret kervanlarının yağmalanması konusunda kışkırttığına dair Türk tarafında kuvvetli şüpheler mevcuttu.³⁵

1923'te yaşanan sınır çatışmalarıyla fiili bir sorun olarak ortaya çıkan sınır güvenliği, İran'daki Simko Ağa ve Türkiye'deki Şeyh Sait isyanlarında, tekrar gündem oldu. Bu sorun, Ağrı isyanları sırasında krize dönüştü ve Haziran 1930'da başlayan son Ağrı İsyânında ise daha da aşılması zor bir durum oluşturdu. Komşu ülkelerde yapılan Türkiye karşıtı örgütler, uzun süredir yaptıkları hazırlıkları tamamladıklarını düşündüler ve içeride geniş destek bulacakları umuduyla harekete geçtiler. Aynı zamanda bu durumun Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini bozacağı beklentisini de taşıyorlardı. Ayrıca demiryolu hattı tamamlanmadan ve Ağrı Dağındaki isyancılar ortadan kaldırılmadan, hazırlıklarının sonucunu almak istediler.³⁶

Bu konuda İsmet Paşa,

“...Haziran sonundan itibaren hudutlarda intizar edilen büyük taarruzlar ve kıyاملar oldu. Hemen her huduttan yekdiğerine müteakiben memleketimiz dâhiline müsellaah çeteler girdi. Boş buldukları yerde hâkim olmaya çalıştılar. Halkı kendilerine iltihaka icbar etmek istediler. Bu surette kıyami; müteakiben ve tedricen birkaç vilayetimizde umumi bir hale getirmeye çalıştılar...”³⁷

³² Cumhuriyet, 17 Ağustos 1930, 1.

³³ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) başkanlığında, 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu toplandı; toplantıya Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile Genel Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey de katıldı. Burada 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'da isyancılara karşı askeri harekât düzenlenmesine karar verildi ve gerekli hazırlıklara başlandı.

³⁴ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkcüoğlu, “Orta Doğu'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919-1980 Cilt I*, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011, 360.

³⁵ Akdevelioğlu, Kürkcüoğlu, “Orta Doğu'yla”, 360-361.

³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 3.

³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 3.

diyecekti. Ama her noktadan gerçekleşen saldırılar neticesiz kalıyordu. Bununla beraber, isyancılar yeni saldırı hazırlığı için olanaklara sahiptiler. Şöyle ki sıkıştıkları zaman Küçük Ağrı'ya geçiyorlardı. Burası İran sınırları içinde olduğu için yakalanmaları mümkün olmuyordu. Bu duruma son vermek isteyen Ankara, Küçük Ağrı'yı Türkiye sınırları içine dahil etme kararını aldı. Mareşal Fevzi (Çakmak)'ın, "Yeni Türk-İran hududu Aybey dağlarıdır. Artık Küçük Ağrı tamamen bize kalmıştır..."³⁸ şeklinde ifade ettiği üzere Küçük Ağrı, fiilen Türk kuvvetlerinin eline geçti ve böylece kesin sonuç alınarak isyan sona erdirildi. Başarısızlığın nedenlerinden biri de isyancıların yerli halktan geniş çaplı bir destek görmemesiydi.³⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, isyan sona erdiğinde orduya ve bölge halkına takdir ve teşekkür beyanında bulundu.⁴⁰

3. Ağrı'nın Jeopolitik Konumunun Türk-İran İlişkilerine Yansıması

Jeopolitiğin devletlerarasındaki ilişkileri olumlu ya da olumsuz etkileme potansiyeli vardır. Bu durum, Türkiye gibi orta büyüklükte olan bir devletin büyük devletlerle olan ilişkilerinde; ulusal politikalara avantaj olarak yansyacağı gibi dezavantaj olarak da yansyabilir. Aynı durum komşu devletlerarasında da söz konusudur. Ağrı'nın jeopolitik konumu başlangıçta Türk-İran ilişkilerine olumsuz olarak yansımıştır.

Şeyh Sait İsyanının bastırılmasından sonra isyancılar, Ağrı bölgesinde yeni bir ayaklanma başlatmak için hazırlıklara başladı. Ağrı bölgesi özellikle tercih edilmişti. Çünkü bölge, jeopolitik açıdan düzenli ordunun harekâtına elverişli değildi. İsyanıcılar için ise değişik olanakları barındırıyordu: İran topraklarına geçmek gibi...

Bu durum 1926'dan beri Türk-İran ilişkilerini etkiledi. 1930'daki isyanda ise krize dönüştü. Dolayısıyla o dönemde Türk-İran ilişkilerinin odağında Ağrı İsyanı vardı. Nitekim iki devlet arasındaki ilişkiler, isyanın bastırılması sürecinden başlayarak olumlu yönde yükselişe geçecekti. Atatürk Dönemi'nin bir kesitini kapsayan bu süreçte, isyanın bastırılmasını takiben daha önceki dönemlerde yaşanmamış düzeyde tarafların dostluğu, en üst seviyesine ulaşacaktı. Ancak yine Atatürk Dönemi'nde yaşanan, Ağrı İsyanları kapsamında ortaya çıkan sınır olayları ise iki devlet arasındaki ilişkilerde gerginliğe zaman zaman da krize dönüşerek yaşanan önemli bir sorun olarak tarihte yerini alacaktı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci 1919'da başlamıştı. Yeni Türkiye devleti, tam bağımsız modern ulus devlet temeline dayalı olarak inşa ediliyordu. İran'da ise 1921 yılı Şubat ayında Savunma Bakanlığına getirilen Rıza Han 1923'te Başbakan olduğunda aynı modeli İran'da uygulamak için oldukça istekliydi. Atatürk Dönemi Türkiye'si geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler için model ülke konumundaydı. Bu durum İran için de geçerliydi.

İran'ın Türkiye'yi örnek alarak uygulamak istediği ilk devrimin, "Cumhuriyet" olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda Türkiye, Şah Rıza'yı, cesaretlendiriyordu. 1925 yılında Tahran Büyükelçiliğine atanan Memduh Şevket Bey (Esental) aracılığıyla da Rıza Han'a, İran'da, Cumhuriyet ilan edilmesinin, Türkiye'yi çok memnun edeceği bildirildi. Ama İran'daki durum Türkiye'den çok daha karmaşıktı ve geleneksel sınıf daha kuvvetliydi. İran ulemasına karşı başarılı olamayacağını gören Rıza Han, Kum'a giderek, Cumhuriyete karşı olduğuna dair bir bildiri yayımlamak zorunda kaldı. Aynı yıl İran'da, Kaçar Hanedanlığı yerine Pehlevi⁴¹ Hanedanlığı kuruldu.

Buna rağmen Şah'ın, Memduh Şevket Bey'e aslında kendisinin Cumhuriyet ilan etmek istediğini; ama buna gücünün yetmediğini, bu nedenle Pehlevi Hanedanlığını ilan etmek zorunda kaldığını bildirmesi; İran üzerinde, Türkiye'nin etkisini gösteren önemli bir durumdu. 1926'da Rıza Han'ın tahta çıkma töreninde, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın, mesajını ve hediyesini getiren Türk havacılar da halkı etkileyen görkemli gösteri uçuşu yaptılar. Bu gibi olaylar ve Türkiye'de gerçekleşen devrimler, İran'ın yenilikçi kesiminde, Türkiye hayranlığının devam etmesini sağlamaktaydı.⁴²

³⁸ Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları, 117.

³⁹ Bu konuda İsmet Paşa, "...Tecavüz edenler dâhilde ümit ettiklerini de asla bulamadılar. Şurada burada bir iki köy kendilerine iltihak etti ve cezasını çekti. Asilerin birçok propagandalar neticesinde ümit ettikleri vasi miyastaki mahallî kıyamlar tahakkuk etmedikten maada bilakis vatandaşlar cumhuriyeti ve vatanî birliği müdafaada müsallah kuvvetler derecesinde gayret ve tehlik gösterdiler, (Alkışlar). Şark vilâyetlerinde ekseriyeti mutlakanın vatanı ve cumhuriyeti müdafaa etmek için ordu ile beraber çalıştıklarını birçok mukni ve parlak misaller ile zikredebilirim..." diyecektir. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 5

⁴¹ "Pehlevi" ismi eski Pers kabilelerinden birine aitti. Bu ulusal kimlik oluşturma politikasıyla uyumluuydu. Cumhuriyet ilan edemediyse de tam bağımsız ulus devlet kurma yolunda Türk Devriminin özüne uygun reform hareketleri gerçekleştirilecektir. Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 359.

⁴² Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 357-358.

1921 yılında, İran'ın seçkin bürokratlarından Mümtazüddeve, ilk olağanüstü temsilci olarak Ankara'ya gönderilmişti.⁴³ Daha sonra Ankara Hükümetinin, Türkiye'nin Doğu politikasını en iyi bilenlerden biri olan ve ılımlı kişiliği ile tanınan, Memduh Şevket (Esendal) Bey'i, Tahran Büyükelçisi olarak atadığını yukarıda da söylemiştik. Bu aynı zamanda Tahran'a bir dostluk mesajıydı.⁴⁴

Musul sorunu sürecinde Türk-İran sınırına yakın bölgelerde yaşayan aşiretlerden bazılarının silahlı saldırılarda bulunması, Türk ve İran yönetimlerinin karşılıklı suçlama ve protestolarına neden olmuştu. Sınır uyuşmazlıkları, Şeyh Sait İsyanının 1925 yılında bastırılmasından sonra da sona ermedi. Sonuç olarak, Tahran'da sınır sorunlarına son vermek ve iki ülkenin ilişkilerini geliştirmek amacıyla 22 Nisan 1926'da Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalandı.⁴⁵ Söz konusu Antlaşmanın 6. Maddesinde;

“Bağıtlı Taraflar sınır bölgeleri halkının esenlik ve güvenliğini sağlamak amacıyla, sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yaratageldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır. Bu önlemler iki Taraf Hükümetlerince ayrı ayrı ya da gerekli olduğunu görürlerse, birlikte alınacaktır.”⁴⁶

denilerek sınır olaylarına son verme iradesi iki devlet tarafından da gösterilmiş oldu. Ama yapılan bu ilk antlaşma sorunu çözmede yeterli olmadı. Bu süreçte, Ağrı İsyanının patlak vermesi, iki devlet arasındaki ilişkileri son derece olumsuz etkiledi.

Sınır bölgesindeki aşiretlerin baskınları -ki, bunun için en etkin kullanılan mevki Ağrı sınırıydı- Türk-İran ilişkilerini olumsuz etkilemeye devam etti; ek olarak, Türk-İran diplomatik ilişkilerin kesilmesi durumu dahi gündeme geldi. Ama sağduyunun hâkim olması sonucunda 15 Haziran 1928'de Tahran'da, 1926 tarihli Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasına ek bir Protokol imzalandı.⁴⁷ Protokolün birinci maddesinde taraflardan biri saldırıya uğrarsa öteki taraf savaşı önlemeye çalışacaktı. Bunu başaramazsa, iki tarafın çıkarlarına uygun bir şekilde durum yeniden gözden geçirilecekti. İmzalanan ek protokol, Ankara ve Tahran arasında 1926 antlaşmasıyla tesis edilen dayanışma ruhunu daha da ileriye taşımaktaydı.⁴⁸

Nitekim Başbakan İsmet (İnönü), 13 Eylül 1928'de Malatya'da verdiği demeçte;

“İran komşumuzla imzaladığımız protokoller iki memleket münasebetlerinde esasen hüküm süren dostluğun ve iki komşu arasında iktisadi inkişaf ve işbirliği arzularının samimiyetine delildir. İki memleketin temasları ve ulaştırma vasıtaları arttıkça iyi geçinme ve birbirine emniyet etme esaslarının her iki taraf için hayırlı semereleri daha iyi toplanacaktır.”⁴⁹

diyecekti.

1928 Protokolünün iki ülke arasında doğurduğu ılımlı hava, 1930'da tekrar patlak veren Üçüncü Ağrı İsyanı olarak da tanımlanan ayaklanmayla yeniden gerginleşti. İsyancılara İran'ın yardım ettiği Türk basınında geniş şekilde yer almaya başladı. Ağrı harekâtına komuta eden Salih Paşa yayımladığı tebliğde, Ağrı İsyanının Şeyh Sait İsyanından daha önemli olduğunu vurguladıktan sonra;

“... İran'ın ayan ve beyan müzaheretleri, Hubyan Cemiyetinin Suriye'deki teşebbüsleri, İngiliz casusu Lavrens'in Irak ve Acem hudutlarında gezip durması, yüzelikliklerden Kiraz Hamdi'nin harekât sırasında hududa gelmiş olması bu endişelere hak veriyordu... İran hudutları bize karşı açık ordugâh halindedir. Hubyan Cemiyeti fesat tohumları hazırlamaktan fariğ değildir. Lavrens "Hacı Mehmed" namı altında Bağdat'ta bulunuyor”.⁵⁰ “Eşkiyaya dışarıdan yardımı meydana koyan bir

⁴³ İran heyeti, Ankara'ya geldiğinde Mukaddem Mahallesinde beş altı odalı bir binaya yerleşti. Mukaddem Camii'nin karşısında bulunan bu bina, İstasyondan Saman Pazarı'na gelen yol üzerindedir. Aptülâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991, 191-195.

⁴⁴ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 191-192.

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 3, C. 25, Yüzbeşinci İçtima, 22 Mayıs 1926 Cumartesi, 399-400.

⁴⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 1989, 277; Mehmet Gönülöbol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1973, 86.

⁴⁷ T.C. Resmî Gazete, Sayı: 1065, 13 Kânunuevel 1928 Perşembe, 6212-6213.

⁴⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 274-275. Gönülöbol, Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin*, 87.

⁴⁹ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 192-193.

⁵⁰ Basında yer alan bilgiye göre, “30 Temmuz 1930'da yeni bir çete Irak'tan Şemdidan mıntıkasına tecavüz etmiş, müfrezeler tarafından karşılanarak müsademeye girişilmiştir. Taarruz edenlerin tenkillerine devam ediliyor Musul hududu takviye edilmiştir.” Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930, 1.

sebepler de bu aşiretlerin mitralyöz makineli tüfek gibi son fenni silahlarla hazırlanmış olmalarıdır. Celalilerin, Kör Hüseyin oğullarının oturduğu beyabanda silah fabrikası olmadığına, bu heriflerin inayeti rabbaniyeye mazhar bulunmadığına göre kendilerine herhalde havadan teçhizat gelmiş değildir..."⁵¹

demekteydi. Burada İran açık bir şekilde isyancılara yardım etmekle suçlanmaktadır. Yine İngiltere'nin isyana verdiği destek bu demeçte de yer bulmuştur. Ayrıca Irak ve Suriye'deki hareketliliğe de dikkat çekilmektedir.

Diğer taraftan İran bu suçlamaları hiçbir zaman kabul etmedi. İran'ın Ankara Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han, gazetelerde çıkan İran Hükümetinin isyancıları silahlandırdığı ve yardım ettiği iddialarını yalanlayarak, Türkiye dostluğunun, İran'ın dış politikasında en önemli amillerden biri olduğunu söyleyecekti.⁵² İran'ın Erzurum Konsolosu da aynı şekilde, İran'ın isyancılara silah verdiğini yalanlayacak; tam aksine silahların toplandığını iddia edecekti. İran'ın yaşaması Türkiye'ye bağlıdır dedikten sonra iki kardeş ülkeye bu olaylar zarar veremez açıklamasında da bulunacaktı.⁵³ İran'ın sınır kontrol zafiyetinin olması, sınırların kesin bir şekilde tespit edilmemiş olması ki her iki tarafın kolluk kuvvetleri için sınırın nerede başlayıp nerede bittiğine ilişkin işaretler mevcut değildi, o nedenle karşılıklı olarak sınır ihlalleri olabiliyordu. İran'da eski düzenin yerine yeninin tam olarak geçirilememesi, önce İran unsurlarının Şiilik altında toplanması, şimdi bunun ortadan kalkması güvenlikte sorun oluşturduğu bilgileri de Türk basınında yer almaktaydı.⁵⁴

Son Ağrı İsyanında Ankara, şahin olarak tanımlanan Hüsrev Gerede'yi İran Büyükelçisi olarak atadı. Bu vesile ile yaptığı konuşmada Gazi Mustafa Kemal;

"Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ricali, mazinin manasız kör dövüşlerini bilir, onu hiçbir sebep ve suretle, asla, tekrar etmek istemez. Bugünkü Türk Cumhuriyeti müdürleri, bilâkis hem-ırk olduğuna, bilhassa yeni tarihi vesikalarla kani olduğu İran'ın muntazam, mazbut, kuvvetli bir devlet olmasını temenni eder. Bugün İran devletinin başında bulunan Rıza Han Hazretlerinin, bu hakikati bilenlerin başında bulunduğu kaniim; müşterek hudutlar üzerine tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir; zira, hatırlarım ki, Pehlevi Hz. bu gibi meselelerin müşterek faaliyetimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi fikirlerle bize hakiki dostluk eserleri mahiyetinde sözler söylemiştir. Buna nazaran Tahran memuriyetiniz Türk ve İran dostluğunun zaten mevcut olan yüksek ve kavi temelleri üzerinde âli bir karabet binası kuracaktır. Zatı âliniz de benim ilk inkılâp ve müşkülât arkadaşım olmak itibarile, bu nazik vazifenizi muvaffakiyetle ifa edeceksiniz; buna emniyetim vardır. Zatı âlinizi İran'ın muhterem ve benim şahsıma muhip olduğunu yakinen bildiğim Şahı Rıza Pehlevi Hz.ne yazılacak olan itimatnamenizde sizi bu sıfatlarınızla zikredeceğim."⁵⁵ diyecekti. Hüsrev Bey de, "Maksadınızı ve İran Şahı Hazretleriyle olan samimi münasebetinizi anladım. Vazifemi zatı devletlerini ve Şah Hazretlerini ve iki kan kardeş milleti memnun edecek tarzda ifaya çalışacağıma emniyet buyurabilirsiniz."⁵⁶

karşılığını verecekti.

İç politikada, hükümetin aldığı tedbirlerden biri de iskân edilmemiş hiçbir aşiret bırakmamaktı. Göçebelik tamamen kaldırılacak, bunlar arasında suç işleyenlere yönelik olarak da yasal işlemler başlatılacaktı. Bu suretle Doğu'daki kabile yaşamına son verilmesi planlanıyordu. Söz konusu durum, aynı zamanda Türkiye'nin hukuk devleti olmasının gereği olarak görülüyordu. Bütün vatandaşlar aynı hukuk metnine tabi olmalıydı. Modern devletin olmazsa olmaz koşullarından biri buydu. Böylece ülkenin her noktasında yaşayan vatandaşların tamamı, hukukun üstünlüğü ilkesinin sağladığı güvencelere sahip kılınacaktı.⁵⁷

Diğer taraftan isyancıların, bir Kürt devleti kurmayı amaçladığı kesinleşmişti. İsyancıların köylülere dağıttığı beyannamenin içeriği şu şekildeydi:

⁵¹ Cumhuriyet, 15 Temmuz 1930, 1.

⁵² Cumhuriyet, 21 Temmuz 1930, 2. 8 Ağustos 1930 tarihli basında çıkan haberlere göre, İran'ın, Türk kuvvetlerinin İran topraklarına girmesini kabul etmediğini dolayısıyla Tahran'ın müşterek harekâtı kabul etmediğini yazıyor. Cumhuriyet, 8 Ağustos 1930, 1.

⁵³ Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930, 4.

⁵⁴ "İran ve Komşuları", Cumhuriyet, 21 Temmuz 1930, 2.

⁵⁵ Cumhuriyet, 27 Temmuz 1930, 1, 2.

⁵⁶ Cumhuriyet, 27 Temmuz 1930, 1, 2.

⁵⁷ Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930, 1. İran sınırında isyancılar tarafından gözleri oyulmak suretiyle işkence edilerek öldürülen Şehit Doktor Yüzbaşı Fatin Bey'in vahşice şehit edilmesi millette büyük üzüntü yaratmıştır. Cumhuriyet, 25 Temmuz 1930, 1.

“Ey büyük bir millet olmaya layık Kürt kardeşler! Bütün milletlerin istiklallerini kurtardıkları bugün Türk idaresinde kavru lan aziz Kürt milletinin hala esaret altında yaşamasına tahammül edecek misiniz? Bize Şark hudutlarında İran'a doğru, cenup hudutlarında Irak'a doğru geniş bir mintika vadedildi. Ancak Türkiye'de esarete bulunan kardeşlerimizi kurtarmak ve Türkiye hudutları dâhilinde asırlardan beri bizim olan yerlerimizi kurtarmak için açtığımız mukaddes cihada iştirak ediniz.”⁵⁸

Bu bildiride de Ağrı İsyânında dış güçlerin önemli bir rol oynadığı gözlemlenmekteydi. İngiltere'nin işin içinde olmasının yanında; Suriye'deki Hubyan cemiyetinden başka, Irak'ta Türkiye aleyhine çalışacak bir Kürt birliği meydana getirmek isteyen bir örgütün kurulduğu bilgileri de basına yansımıştı.⁵⁹

Diğer yandan Türkiye'nin İran'a yönelik diplomatik girişimlerinin, sonuç vermeye başladığı görülmekteydi.⁶⁰ Türkiye tarafından üç cephe ile kuşatılan Ağrı'nın Doğu cepheleri de İran askeri tarafından çember altına alındı. Küçük Ağrı vadilerinden İran'a sarkmaya kalkışan isyancılar ile İran süvarileri arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. İlk çatışmada, isyancılardan Halikanlı Halit ağanın kardeşi öldürüldü. Basında yer alan bilgilerden, Tahran'ın gerekli tedbirleri aldığı ve İran sınır Komutanı Sadık Han kuvvetlerini, Ağrı'daki isyancılara karşı harekete geçirdiği anlaşılıyordu.⁶¹ İran Hükümeti tarafından aşiretlerin silahtan arındırılması için verilen genel emre itaat etmeyen İran'ın Hamidi aşireti ile müfrezeler arasında şiddetli çatışmalar olduğu ve birkaç yüz kişinin ölmüş olduğu Türkiye'ye ulaşan haberler arasındaydı. Yakında mukavemetin kırılacağı tahmin ediliyordu.⁶² Nihayet, İran, iki devlet için de zararlı sonuçlar verecek olan tarafsızlığını bozmuştu. Tahran'ın, ortak sorunun çözümü için çaba göstermesi, isyanın bastırılmasının daha kısa sürede gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktı.

İran arazisi içinde kalan 3862 metre yükseklikte olan Küçük Ağrı dağı, Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilerek; isyancıların kaçmasına imkân bırakılmamıştı. Bu bölgede isyan bugün için bastırılmış olsa da gelecekte bölgenin jeopolitik konumu, ülke güvenliği için tehdit olmaya devam edecekti. Bu nedenle kesin bir sınır düzenlemesi yapmak Türkiye'nin hedefleri arasında idi. Yetkililer de bunu Türkiye'nin güvenlik politikaları bağlamında zorunlu bir durum olarak görüyorlardı. İran tarafındaki Küçük Ağrı ve Aybey dağlarının Türk sınırları içine alınması hem bugünkü harekâtı kolaylaştıracak hem de gelecekte sınır durumunu güvenli hale getirecekti.⁶³

Küçük Ağrı Dağının Türk kuvvetlerinin eline geçmesine İran müdahale etmedi. Türkiye ele geçirdiği stratejik öneme sahip dağlık bölge karşılığında tarım yapılabilen bir araziyi İran'a teklif etti. Başlangıçta İran bunu kabul etmedi. 1913 protokolüne göre sınırın değiştirilmesi konusunda ısrar etti. Türkiye ise söz konusu protokolün geçersiz olduğunu iddia etti. Çünkü onaylanmamıştı. İran'ın ısrarcı olmasının gerçek nedeni, 1913 protokolüne, Şattülarap üzerinde tespit edilen sınırla ilgili İran'a çıkar sağlayan maddeler konulmuş olmasıydı. İran, Türkiye'nin önerisini kabul ederse, Irak'a karşı ileri sürdüğü tezi, temelden yoksun kalacaktı. Ama daha sonra Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi gösterecek şekilde bu durumu kabul edecekti.⁶⁴

Sonuçta Türkiye ile İran arasındaki sınır sorunu: 23 Ocak 1932'de, Tahran'da, biri Türk-İran sınır hattının tayini diğeri de Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik konularında imzalanan iki antlaşma ile çözümlendi.⁶⁵ 23 Ocak Antlaşmalarının ardından, 5 Kasım 1932'de Türk-İran Güvenlik Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalandı. Bu Antlaşmanın 5. Maddesinde:

"Bağıtlı taraflar kendi ülkeleri içinde, öteki Taraf ülkesinin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da Hükümetini değiştirmek amacını güden örgüt ve toplulukların oluşmasına ve yerleşmesine; bundan başka, öteki ülkeyi karşı propaganda yoluyla ya da başkaca herhangi bir araç ile savaşım amacını güden kişilerin ya da toplulukların oturmasına olanak vermemeyi üstlenirler."⁶⁶

⁵⁸ Cumhuriyet, 29 Temmuz 1930, 1,4. Ağrı dağının doğu, batı ve güney taraflarında mahsur kalan eşkıyanın Karatepe'yi tutan Türk Müfrezesine baskın yaptıkları ancak zayıf verdikleri; sayılarının ise bazı rivayetlere göre 400, 800 ya da 1500 arasında değiştiği ve civar köylere bu şekilde baskınlar yaptıkları basında yer almıştır. Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930, 1.

⁵⁹ Cumhuriyet, 29 Temmuz 1930, 1, 4.

⁶⁰ Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930, 1.

⁶¹ Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930, 4.

⁶² Cumhuriyet, 22 Ağustos 1930, 1.

⁶³ Cumhuriyet, 22 Temmuz 1930, 1.

⁶⁴ Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 362.

⁶⁵ T. C. Resmi Gazete, Sayı: 2132, 23 Haziran 1932 Perşembe, 1605-1609; Dışişleri Bakanlığı, "Uluslararası Anlaşmalar", <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?795>, Erişim 03.06.2022; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 356; Gönübol, Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin*, 87.

⁶⁶ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 425.

hususu yer alıyordu. 27 Mayıs 1937'de imzalanan başka bir antlaşmayla ise Türk İran sınırı, son halini aldı.⁶⁷ Bu antlaşmaya göre Küçük Ağrı Türkiye'ye geçti. Böylece Türkiye Ağrı dağlarının tamamına sahip oldu. Küçük Ağrı'ya karşılık olarak İran'a, Van'ın Kotur bölgesinden stratejik önemi olmayan tarım arazisi verilecekti. Sonuç olarak, 10 yıldan uzun bir süre devam eden Kürt aşiretlerinin yarattığı sınır sorunu çözülmüş oldu.⁶⁸

23 Ocak 1932 tarihli Antlaşmanın TBMM'nin onayına sunulduğu toplantıda konuşan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras;

"...hudut mıntıklarından birinde mütehasıslar hududun teferruatını çizerken bir noktada anlaşamamışlar ve celse birden bire durmuş ve diğer taraf mütehasısları mevzu hakkında âmirlerinden emir almak istemişler. Hususî muttali olduğum malûmata göre bu iş ta Şah Hazretlerine kadar intikal etmiş, Büyük Reisi Devlet mütehasıslardan, niçin halletmiyorlar diye meseleyi sordurmuş; ileride Türkiye ile her hangi bir ihtilâfta, bu yer müdafaa noktası teşkil edecektir demişler. Buna karşı Büyük Reisi Devlet demiş ki, meseleyi bu noktadan düşünmeyiniz, Türkiye ile İran, hiç bir vakit müsellâh bir ihtilâfa gitmeyecektir. Mesele de bu suretle hallolunmuştur. Bunu huzurunuzda arzetmeyi kendim için bir vazife ve bir zevk bildim. İşte bu fikra belâğatinin tarif ettiği hava içinde her iki taraf tatmin edilerek ve ayrılmamak üzere birleşmek yolundaki en esaslı bir hatveyi atmak suretile hudut ihtilâfi hallolunmuştur... Aynı zamanda bu vesile ile Osmanlı Hükümeti devrinde hakikaten yine arkadaşımın uzaktan işaret ettiği gibi. Çarlık Rusyasının ve o devirdeki İngiltere İmparatorluğu'nun müdahalesile iki hükümetin menfaatinden ziyade müdahillerin arzu ve keyfine hizmet ederek yapılmış olan ve Büyük Millet Meclisi tarafından asla tanınmamış bulunan vesika da ebedî surette tarihe intikal etmiştir..."⁶⁹

Dışişleri Bakanı da bu konuşmada iki devletin arasının bozulmasından hoşnut olacak dış güçlere işaret etmişti. Ayrıca Aras'ın konuşmasından, arazi konusunda çıkan anlaşmazlığı gidermek için Şah'ın, Türkiye lehine karar verdiği de anlaşılmaktaydı.

Şah Rıza Pehlevi'nin, 1934 Haziran'ında gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretiyle, iyi ilişkiler daha da pekişti. Şahın şerefine verdiği yemekte Gazi Mustafa Kemal Atatürk,

"...Bütün Türk Milleti zati şahanelerinin bu ziyaretiyle son derece mesut ve bahtiyardır. Türk-İran münasebetlerinin tarihi incelenirse görülecektir ki bu iki memleket dostluk yolundan ayrıldıkları zamanlar tarihlerinin en çetin devrelerini yaşamışlardır, aralarındaki dostluk bağları sıkı olduğu devirlerde ise mesut ve bahtiyar olmuşlardır. Bu gerçeği iyi bilen ve takdir eden Türkiye Cumhuriyeti Türk-İran dostluğunu dış politikasının bir ana prensibi haline getirmiştir. Zati Şahanelerinin yüksek idareleri altında olan kardeş İran'da da bu gerçeğin böylece anlaşılması sayesinde ki bugünkü sarsılmaz ve sonsuz Türk-İran dostluğu kurulabilmiştir..."⁷⁰

diyerek bugün hala geçerli olduğunu gözlemlediğimiz stratejik durumla ilgili tarihe not düşü. İran Dışişleri Bakanı, Tahran Millet Meclisinde, yaptığı konuşmada, 15 ile 18 gün arası planlanan ziyaretin 27 gün sürmesini, Şah'a gösterilen yoğun samimi kardeşçe ilgiye bağladı ve "*Şimdiye kadar yalnız Türkiye'de değil, fakat dünyanın pek az memleketlerinde böyle hararetli ve samimi bir hüsnü kabul yapılmıştır.*"⁷¹ dedi.

Bu durum Türkiye'nin İran'la ilişkilere verdiği önemi göstermesi bakımından da önemlidir. Bu da Atatürk'ün, barışın egemen olduğu, bölge ekonomisinin dünyada söz sahibi olacağı idealine ulaşma yolunda kat edilmiş bir aşamaydı. Bu politikaya Sadabad Paketi kurularak devam edilecekti.

Sonuç

Emperyalizmin hedefindeki bölgelerin en önemlilerinden biri Ortadoğu oldu. Devletlerin yaşam süresi perspektifinden değerlendirildiğinde bile, bu hedef olma durumu, çok uzun bir zaman dilimini kapsamaktaydı. Özellikle de enerji kaynakları nedeniyle bölgeye olan büyük güçlerin ilgisi, 19. yüzyıldan itibaren artarak devam

⁶⁷ Türkiye İran'la aynı yılın Ocak ve Nisan ayları arasında on antlaşma daha imzaladı. Bunlar: 7 Ocak tarihli Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Antlaşma; 14 Mart tarihinde: İkamet Antlaşması; Suçluların İadesi ve Adli Müzaheret Antlaşması; Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Antlaşma; Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Antlaşma; Ticaret ve Seryrisefain Antlaşması başlıklarını taşımaktadır. 20 Nisan'da ise Trabzon-Tebriz-Tahran Transit Yolu Antlaşması; Hava Seyriseferi Antlaşması; Baytarî Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaların hepsi Tahran'da imzalanmıştır. Gönlübol, Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin*, 105.

⁶⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 420-426, Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 363.

⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, Altmış Beşinci İnikat, 18 Haziran 1932 Cumartesi, 163-164.

⁷⁰ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 191-195.

⁷¹ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 196.

etti. Doğal olarak bölgede egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist politikaların odak noktasında yer aldı. Bu sürecin sonunda da yıkımdan kendini kurtaramadı.

Emperyalizme karşı Bağımsızlık Savaşını zaferle sonuçlandıran genç Türkiye Cumhuriyeti de kuruluş sürecinden itibaren zaman zaman emperyalist politikalara hedef olmuştur. Büyük güçlerin Ortadoğu'daki çıkarları, bölge devletlerinin güçlenmesi olgusuyla ters orantılıdır. O nedenle de bölge devletleri arasında çatışma alanları yaratıp ve bu alanları körükleme stratejisini uygulama alanına koymuşlardır. Bunu yaparken de etnik ve kültürel yapıları azami düzeyde oyuna dâhil etmişlerdir. Tabi ki, bu politikaların sonuç verip vermemesi durumu, bölge güçlerinin takip edeceği politikalara bağlıdır. Yoksa süreci tek belirleyen olgu, büyük güçlerin politikaları değildir.

Ağrı İsyanlarını da bir boyutuyla bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu olayla İngiltere'nin yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Ortadoğu halklarının, aydınlanma devrimini yaşamamaları için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu İsyan, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, bölgenin lider devleti olarak tanımlayabileceğimiz Türkiye ile -yine bölgede güç odaklarından biri olan- İran'ı zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Ancak Türkiye'nin askerî açıdan kat ettiği aşamalar: Örneğin hava gücünün kuvvetlendirilmesi gibi; isyanın bastırılmasında etkili olmuştur. Ağrı'nın Türkiye'nin güvenlik politikalarının aleyhine olan jeopolitik konumu, Küçük Ağrı dağıının Türkiye sınırları içine dâhil edilmesiyle lehine dönmüştür. İran'la olan anlaşmazlık noktaları ise giderilerek; emperyalist beklentilerin hilafına samimi dostluğa dönüştürülmüştür.

Türkiye, ilerlemesine zemin oluşturacak politikaları üretmiş ve uygulamıştır. Bunlardan birisi, komşularıyla karşılıklı güvene dayalı ilişkilerini güçlendirmek stratejisi olmuştur. Bu politikanın, bölgede emperyalizmle mücadelenin temel koşullarından biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bölge devletleri arasında güç birliği sağlanırsa, büyük devletlerin emperyalist hedeflerine karşı daha etkin politikalar uygulanabilirdi. Bölge barışı için de bu, mutlak uygulanması gereken koşulların başında geliyordu. İktisadi temel üzerine bina edilmek istenen Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisini çağdaşlaştırması ve kuvvetlendirmesi için de barış ortamı gerekiyordu. Bunun koşulları oluşturulmaya çalışıldı. Bu politikanın, somut göstergesi, ikili antlaşmaların yanında Sadabad Paktının kurulmasıdır.

Bugün Türkiye aynı tehlikelerle karşı karşıyadır. Tarihte başarı sağlamış politikalar, günümüz koşullarına uygun olarak bilimin ve aklın süzgecinden geçirilerek; bölge devletleriyle iş birliği alanlarını geliştirecek şekilde yeniden uygulamaya koyulmalıdır. Sonuç olarak bölgede terörün etkisizleştirilmesi ve zenginleşmenin temel koşullarından birisi bu olacaktır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi

T. C. Resmî Gazete

Dışişleri Bakanlığı, "Uluslararası Anlaşmalar", <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?795>, Erişim 03.06.2022.

"1935 20 İkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar". Ankara: Ulus Basım Evi, 1935.

"Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927 -Muvakkat Rakamlar-", Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

"Yıllara Göre İl Nüfusları, 2000-2021", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2021-45500>, Erişim 03.06.2022.

Telif Eserler

Akdevelioğlu, Atay, Ömer Kürkçüoğlu. "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980 Cilt I*. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011: 357-369.

Akşin, Aptülahat. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.

Anderson, Matthew Smith. *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*. London, 1966.

Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları. Yay. Haz. Ruhat Alakom. İstanbul: Avesta Yayınları, 2011,

Çay, Abdülhaluk Mehmet. *Her Yönüyle Kürt Dosyası*. Ankara: Turan Kültür Vakfı, 1996.

Çetinsaya, Gökhan. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 5/3 (1999): 148-175.

Gönlübol, Mehmet, Cem Sar. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1973.

Halaçoğlu, Yusuf. "Ağrı", *İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/agri>, Erişim 15.03.2022.

Marshall, Tim. *Coğrafya Mahkûmları, Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita*. Çev. Mert Doğruer. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2018.

Saray, Mehmet. *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları Cilt I (1920-1945)*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 1989.

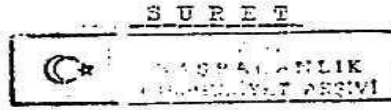
Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

EKLER

Ek-1

Dahiliye vekâletine

Karaköse
30/8/929
4509

96A
311

J . 4509 . HQ:

Karaköse kaymakamlığının gifre sureti berveçhi zir azrolunur .

Vali
Etem

Ferzende , Halit , İhsan Muri , Kbr Hüseyin paşa oğullarından Mehmet ve Madirin Maiyetlerinde 160 atlı ile takriben 26/8/929 da Hangediği ve Sarıçimen den Zilân deresine gittikleri .

2/ Sirkonun Delman civarında kendi köyü olan Avaride oturduğu ve İranlıların kendisine arazi ve saire verilmek hususundaki tekliflerini kabul etmediği .

3/ Tozu ve avenesine ait çadırların buldukları mahalden Ovacık civarındaki İran köylerine civar mahallere sokulduğu ve bunların tayyare bombardumanlarından fazla korkdukları .

4/ Kbr Hüseyin paşanın oğullarından Şafi nam küçük oğlunun İrane da Yusuf abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu Mehmedin (noksan) ettiği .

5/ İran tahdidi hudut komisyon işlerinin nezdine Halekânlı Halit ve Tozu ağaların gelerek beş altı saat komisyonla görüştükleri ve bu müzakeratın on tayyare bombardumanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malûmat verdikleri ; Generalın kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temasların hudut asayişine taalluk ettiği mevzukan istihbar kılınmıştır .

Aslı gibidir . 3/9/929

030	10			112	753	14
-----	----	--	--	-----	-----	----

R-

2

BCA, 030 10, 112.753.14.

Ek-2

T. C.
BAŞBAKANLIK
GİZLİLİK VE İZLENİMLER BÜYÜKBAŞKANLIĞI

Ankara

DAHİLİYE VEKÂLETİ
UMUM
JANDARMA KUMANDANLIĞI

Ş. Ks.
Sayı

Bayazıt Vilâyetinin 26/5/31 ve
233 NO:11 şifre suretidir.

Cevap

Ş. Ks
-1931
No

- 1 - İranlılarla şakiler arasında Akgöl civarında ve 19 tarihinde yapılan musadememin gecesi şakilerin İran-askerine , mukabil bir gece baskını yaptığı ve İranlılardan 150 kişi telefata vukubulduğu .
- 2 - Olenler arasında Halhal köylü Kuluhanın oğlu ile Emir Tümenin amcası oğlunun buldukları ve bu istihbaratın tamik edildiği Karaköse Kaymakamlığının istihbaratına atfen maruzdur .
- 3 - Dahiliye Vekâletine , B.U.kf.liğe arzedilmiştir .

Vali

Mihtar

Aslı gibidir .
31/5/31

030	10			112	755	P
-----	----	--	--	-----	-----	---

2

BCA, 030 10, 112.755. 8.